

УДК 1:27-423.78(450)

ЗАКОН, ПРАВО І СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ТЕКСТАХ СВЯТОГО ТОМИ З АКВІНУ (НА МАТЕРІАЛІ “СУМИ ТЕОЛОГІЇ”)

Павло Содомора

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
бул. Пекарська, 69, м. Львів, 79010, Україна,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

Розглянуто ключові терміни вчення Св. Томи з Аквіну – природний і погоджений закони (*ius naturale – ius positivum*). Описано відмінність між цими поняттями, як їх тлумачить філософ. Подано витоки томістичної теорії про два види закону. Проаналізовано поняття, логічно пов’язані з поняттям закону – моральність, чеснота, справедливість. Розглянуто проблему синонімії в термінології, оскільки в текстах Томи деякі терміни подекуди перетинаються. Порівняно вчення Аристотеля з доктриною Томи; розкрито спільні й відмінні риси двох учень. Описано різні види законів, що походять від природного та погодженого.

Ключові слова: закон, право, справедливість, природний закон, погоджений закон, чеснота, вияв.

1. Природний закон

Під поняттям “закон” Тома розуміє норми дій, які є обов’язковими. Саме тому Тома виводить етимологію слова “lex” із дієслова “ligare”, що означає “пов’язувати” чи зобов’язувати до певної поведінки (ST, I–II, 90, 1) [5]: “Закон є певним правилом та мірою дій, відповідно до яких хтось долучається до дії чи усувається від неї, адже саме слово походить від “пов’язувати, оскільки зобов’язує до дії” (“lex quaedam regula est et mensura actuum, secundum quam inducitur aliquis ad agendum, vel ab agendo retrahitur, dicitur enim lex a ligando, quia obligat ad agendum”) (*Переклад автора.* – П. С.). Для порівняння, Августин виводить це слово з дієслова “legere”, що означає “читати”. Однак Тома, як і його попередники, пов’язує закон із волею, тобто визнає, що приписи закону походять від волі. Щодо стосунку між волею та мисленням, то мислення посідає вище місце, оскільки вияв волі має силу закону лише тоді, коли базується на розумі. Якщо такий вияв волі суперечить розумові, то він є злом і перекрученням закону (ST, I–II, 92, 1).

Тома каже, що якась річ може бути справедливою двома способами: перший – за самою природою речей, і це називають природною справедливістю, або законом (*ius naturale*), другий – за згодою людей, і це називають погодженою справедливістю, або людським чи погодженим законом (*ius positivum*) (ST, II–II, 60, 5): “Щось буває справедливим двома способами: перший – за самою природою речі, і це зветься природним законом, а другий – за відповідною домовленістю між людьми, що зветься погодженим законом” (“Fit autem aliquid iustum dupliciter, uno modo, ex ipsa natura rei, quod dicitur ius naturale; alio modo, ex quodam conducto inter homines, quod dicitur ius positivum”). Мислитель розуміє і Божий закон у такий самий спосіб, тобто як поділений поміж природним законом та Божим аналогом до людського чи погодженого закону (*ius positivum*). Тома каже, що Божий закон стосується тих речей,

які природно справедливі, однак їхня справедливість прихована від людського ока, а частково тих, що справедливі завдяки Божій настанові (ST, II-II, 57, 2): “Щось може відповідати людині двома способами. Перший – за самою природою речі, як-от коли хтось дає стільки, щоб стільки ж отримати. І це зветься природним законом. Іншим способом щось відповідає або дорівнює чомусь іншому за згодою або за спільною домовленістю, як-от коли хтось вважатиме своє бажання вдоволенним, отримавши те, чого хотів... Це називають погодженим законом” (“*Dupliciter autem potest alicui homini aliquid esse adaequatum. Uno quidem modo, ex ipsa natura rei, puta cum aliquis tantum dat ut tantundem recipiat. Et hoc vocatur ius naturale. Alio modo aliquid est adaequatum vel commensuratum alteri ex conducto, sive ex communi placito, quando scilicet aliquis reputat se contentum si tantum accipiat. Quod quidem potest fieri dupliciter. Uno modo, per aliquod privatum conductum, sicut quod firmatur aliquo pacto inter privatas personas. Alio modo, ex conducto publico, ... Et hoc dicitur ius positivum*”).

Доктрина природного закону є основою для того, що сьогодні називають соціальною наукою. Крім того, Тома – класичний проповідник цієї науки. Природний закон, відповідно до його вчення, є причетністю розумного створіння до вічного закону, тобто ця причетність можлива для природного розуму [2, с. 45]. Він протилежний до вічного закону, що його Бог використовує для керування світом, і до Божого закону, який відкривається лише завдяки безпосередньо Богові, а не через сам природний розум. Існування природного закону засвідчують слова Павла (ST I-II, 91, 6). Тома вважав, що людина в цьому житті без допомоги Бога не може осмислити Всесвіт як ціле. Також мислитель вірив, що людина має природну мету, яку недосконало прирівнюють до понадприродної мети, однак яку можна досягнути досконалістю людських природних можливостей і вона узгоджується з її іншими цілями.

У “Сумі” про закон ідеться в першій частині, а про справедливість – у другій главі другої частини. Латинський термін “*ius*”, предмет справедливості, перекладають англійською мовою як “*right*” або “*law*”, немає чіткого розрізнення між “*ius naturale*” та “*lex naturalis*” (ST, I-II, 71, 6); (ST, I-II, 95, 4), хоча згодом Тома уточнює значення цих двох термінів (ST, II-II, 57, 1): “І тому закон не є самим правом, властиво кажучи, а окремим значенням права” (“*Et ideo lex non est ipsum ius, proprie loquendo, sed aequalis ratio iuris*”). От переклад А. Фредосо (ST, I-II, 71, 6, щодо 4): “By contrast, if it were referring to **natural law**, which is contained primarily in the **eternal law** and secondarily in human reason’s natural judgement”... В оригіналі: “*Si autem referatur ad **ius naturale**, quod continetur primo quidem in **lege aeterna**, secundo vero in naturali iudicatorio rationis humanae*”... “Якщо ж вдаватися до **природного закону**, який є первинно у **вічному праві**, а вторинно – у природному судженні людського розуму”... Як бачимо на прикладі, А. Фредосо не розрізняє цих термінів. Хоча не стверджуватимемо, що необхідно використовувати саме такі українські відповідники термінів, оскільки триває процес випрацювання.

Тома подає власне визначення закону (ST I-II 90, 4): “Закон не є нічим іншим, як певним підпорядкуванням розуму загальному благу, завдяки якому хтось піклується про спільноту” (“*nihil est aliud quam quaedam rationis ordinatio ad bonum commune, ab eo qui curam communitatis habet*”). Існує чотири критерії закону: 1) розумність, 2) спрямованість на загальне благо, 3) його створює той, хто відповідає за спільноту, 4) поширеність. Два з цих критеріїв стосуються природи, тобто

розумність та спрямованість на благо, і вони, зрозуміло, пов'язані між собою; два наступні критерії стосуються законодавця.

Природне призначення людини можна частково досягнути завдяки моральним досконалостям, і ці досконалості означають щастя. Кожна цілком розумна людина вибирає справедливість так само, як і здоров'я. Однак звідки хтось знає, якими є закони здоров'я душі чи якою є справедливість? Аристотель зазначає, що кожна людина за своєю природою прагне знання, прагне бути здоровою, прагне жити. А якщо кожна людина за своєю суттю прагне моральної вивіщеності, то з цього мало б впливати, що так само людина має внутрішнє (*intuitus*) відчуття та пізнання моральної чесноти. Тома в "Сумі" говорить про це так. У першому розділі про природний закон (ST I-II, 94, 1) формулює питання, чи природний закон є виявом (*habitus*). Однак цей закон не є виявом у прямому значенні, тобто в тому значенні, у якому щось знаємо чи робимо через нього. Однак є й інше значення, згідно з яким, виконання або знання чогось є виявом (*habitus*). У такому значенні природний закон є виявом, каже Тома. Відповідно до того, що сприйняття природного закону іноді осмислюють розумом дієво, а іноді воно є в розумі лише виявом (*habitualis*), то в цьому значенні природний закон можна назвати виявом. Тому умоглядні та ненаочні (*indemonstrabilia*) начала не є самі собою виявами, а радше початками, від яких отримуємо вияв.

Тома ототожнює доктрину Аристотеля про природне право зі своєю доктриною про природний закон, однак знову не звертає уваги на різницю між термінами "*lex*" і "*ius*", і в "Коментарях", і в "Сумах". Таке траплялося й раніше, коли Тома, кажучи про одну й ту саму річ, використовує синоніми для її позначення (*scientia – doctrina*) [3, с. 25]. Аристотель зазначає, що природне право є частиною політичного права, а отже, природне право – норма законного права, оскільки їх стосунки не лише такі, як у вищого з нижчим, а як у частини з цілим. Загальне благо – мета політичної спільноти. Також Аристотель стверджує, що є лише один-єдиний політичний порядок, який за своєю природою – найкращий.

Існує незначний зв'язок між доктриною Аристотеля про природне право та католицьким природним законом. За Аристотелем, політична спільнота – найкращий і найдосконаліший вид людської спільноти, і політика вища за економіку, державний діяч – вищий від господаря дому. Сім'я постає перед державою як рід, але не як досконалість. Деякі позиції Аристотеля щодо евтаназії суперечать католицькому природному закону. Є й інші розходження, які стосуються вищої культури, що її принесло християнство. Те, що Аристотель називає щастям, Тома називає недосконалим або тимчасовим щастям, яке досягають у цьому житті. За Аристотелем, кінцеву мету людського життя досягають у цьому житті, на що Тома дає зовсім іншу відповідь [4, с. 400].

Щодо стосунками між чеснотою та природним законом у поглядах Томи, то, по-перше, мислитель каже, що всі дії, пов'язані з чеснотою, стосуються природного закону (ST, I-II, 94, 3), і не лише тому, що дії чесноти – розумові та добровільні, а й тому, що природний закон є нашою присутністю у вічному законі, і дії чесноти наявні у вічному законі вищою мірою, ніж дії, що не відповідають чесноті [1, с. 130]. По-друге, чеснота – властивий наслідок природного закону (ST, I-II, 92, 1), і перша ознака природного закону зазначає, як потрібно діяти розумно, дотримуючись добрих характеристик. Моральні чесноти є досконалостями нашої розумової сили дії. Кожна

людина має природну схильність діяти відповідно до розуму, тобто відповідно до чесноти (ST, I-II, 94, 3). Оскільки перші сприйняття (*perceptio*) природного закону є початками будь-якої людської дії – чи злої, чи доброї, то вони також мають бути початком тих дій, які випливають з наших розумових сил, удосконалених виявом (*habitus*). Природний нахил та його вдосконалення, сила та її вияв – різні речі. Знати про загальні речі в людському добрі й прагнути до них – одне, зовсім інше – вибирати добро в конкретних обставинах із постійною характеристикою чесноти. Тома розглядає перші сприйняття природного закону як чисту колиску чесноти (*seminalium virtutum*) (ST, I-II, 51, 1) та перший інхоативний початок чеснотних виявів (ST, I-II, 63, 1). По-третє, оскільки чесноти є властивим наслідком природного закону і, відповідно, усі чеснотні дії, що їх осмислено як чеснотні, належать до природного закону, то не всі чеснотні дії як такі належать до природного закону. Якщо говоримо про чеснотні дії, які осмислюються самі в собі (*secundum seipsos*), не можемо робити висновку, що всіх їх приписують за природним законом та за його вказівками (ST, I-II, 94, 3). Оскільки природа осмислює ці речі, які загальні та необхідні для всіх, природний закон приписує дії чесноти, які кожен може знати і мати добру підставу вибирати. Однак не кожна чеснотна справа є такою. Існує багато різних умов та обставин у нашому світі (ST, I-II, 94, 3), і як наслідок, ми формуємо різну колекцію звичаїв та угод, які надаються для того, щоб добре почуватися в окремих місцях, але не в усіх (ST, I-II, 94, 3).

Тома наполягає, що деякі вторинні моральні принципи є властивими висновками першого сприйняття природного закону (ST, I-II, 94, 4), тобто йдеться про те, що в старому законі є відповідні зобов'язання і заборони. Нема необхідності, щоб рухатися від перших вказівок природного закону до моральних вказівок старого закону або від чистої вимоги мінімально раціональної людської дії до вторинних моральних принципів за посередництва судження (ST, I-II, 100, 1). Висновки щодо вторинних принципів є для нас спроможністю, і розум готовий сприймати, але він також керується судженням, а воно може помилятися (ST, I-II, 100, 6). Тома зазначає, що всім притаманно поводитися згідно з розумом, а з цього випливає, що благо, яке довірили комусь, має повернутися до свого власника.

2. Погоджений закон

Тома каже, що природний закон уже записано в серці кожної людини, однак необхідний також інший вид закону. Відомо, що закони створено для захисту добра від зла під страхом кари, і вони є невід'ємною частиною скерування до мети. Люди, які мають добрий характер та правильне спрямування і перебувають під впливом добрих моральних та релігійних правил, є добрими членами спільноти. Натомість люди, у яких зіпсутий характер і які потрапили під поганий вплив, мають відчувати страх покарання. Тома говорить про картину спільноти древнього міста, і можна припускати, що він перейняв її від Августина [6, с. 500].

Внутрішній зв'язок між людським (погодженим) законом та природним законом чітко зрозумілий для Томи. Права та закони необхідні для виокремлення природного закону, для його застосування, для визначення різноманітних стосунків між окремими неподільними (приватне право) та стосунками між державою і її жителями (загальне право). Ці закони передбачають основу для добре врегульованої й такої, що добре функціонує юридичної системи. Слідом за Августином, Тома каже,

що людський закон залежить від природного закону, з якого він походить і розвивається, і є два способи походження. Перший шлях подібний до того, який застосовують у науках, і тут людський закон є логічним висновком, що випливає із загальніших начал. Коли вищий закон природи стверджує, що треба дотримуватися добра й уникати зла, то це означає, що не потрібно убивати. Другий шлях походження людського закону визначає частковий закон, що його застосовують до окремого відповідного прикладу, унікального за своєю суттю. Тома порівнює законодавця із митцем, який використовує загальну форму мистецтва до конкретного матеріалу й обставин.

Закони, які походять від природного закону першим способом, означають не лише як людський закон, а й як природний закон; ті, що походять другим способом, набувають чинності тільки завдяки людському поширенню та застосуванню. Зрозуміло, що Декалог прямо й безпосередньо походить із природного закону. Тома розрізняє наказовий людський закон та чистий людський закон, оскільки попередній є реально людським законом щодо його поширення, однак природним стосовно його змісту. Коли Тома каже, що зобов'язувальна сила людського закону залежить лише від людського авторитету, який його поширює, то він не відступає від того, що природний закон домагається, аби покарання та міру покарання узгоджували із справедливістю. Також Тома окреслює невизначену матерію як властивий предмет людського законодавства (ST, I-II, 95, 2).

Якщо матерія справді невизначена, то не можемо говорити, що людський закон походить із природного закону: у такому разі він є доповненням чи додатком до природного закону. Якщо Тома окреслює два види справедливості, тобто ту, яка походить із природи речі, і ту, що походить із позитивного визначення, то другий вид справедливості має внутрішній стосунок до першого. Воля людини не може змінювати природу речі. Тома стверджує ідентичність справедливості та законності, проголошуючи, що справедливим є тільки те, що узгоджується з розумом та природним порядком речей, а все, що суперечить природному закону, суперечить і людському закону. Людський закон може керувати лише тими речами, які узгоджуються з природним законом (ST, II-II, 57, 2). Відповідно, терміни "закон" та "право" Тома використовує як синонімічні поняття.

Тома перелічує три ознаки (атрибути) людського закону: узгодження з Божим законом, узгодження з природним законом та загальне благо як кінцева мета. В іншому контексті Тома додає, що людський закон завжди має бути загальним приписом, та оскільки загальне благо охоплює множинність, то закон також стосується множинності осіб, речей та взаємин місця і часу. Оскільки людським взаєминам притаманна випадковість, то загальний припис закону потрібно узгоджувати з істиною, адже вона є в багатьох.

Фізичні санкції, що їх застосовують у примушуванні до закону, дещо пов'язані з поведінкою згідно із цивільним законом, однак фізичне покарання – тільки посередник для підтримання закону. Філософ зазначає, що закон може змінюватися, й обґрунтовує це тим, що кожен продукт людського розуму не є досконалим і надається до виправлення й удосконалення, так само людські стосунки можуть змінюватися, адже часом навіть задля збереження справедливості доводиться діяти супроти закону.

Тома, визнаючи близькі взаємини між законом і моральністю, усе ж розрізняє моральний порядок та законний порядок: закон не приписує всі чесноти, а лише ті, що мають прямий чи опосередкований стосунок до загального блага. Оскільки закон осмислює пересічну людину, він забороняє лише більш вагомій несправедливості, які переважають у громаді: усе решта регулює Божий закон. Також людський закон не стосується намірів (*intentio*) (ST, I-II, 93, 2-3). Тома, розділяючи природний і людський закони, каже, що перше поняття охоплює все, що стосується всіх живих буттів за їх природою, а друге встановлено людським розумом і стосується тільки людських стосунків (ST, II-II, 57, 3). До концепту людського закону Тома зараховує не тільки відносини між народами, а й деякі внутрішні стосунки: зокрема, стосунки законодавця і виконавця, і навіть форми приватної власності, купування та продавання. Однак жодна сфера людського життя не ізольована від морального закону. Тома висвітлює зміст моральних начал, кажучи про недоторканість посла чи про необхідність війни, про ведення справедливої війни, про полонених та ін.

Якщо в людини є тільки природна мета в житті, то природного та людського законів держави буде достатньо для життя. Оскільки людина має також понадприродне призначення, то в неї є, відповідно, й понадприродне скерування життя, і таке скерування курує Божий закон. Божий закон надає людині релігійної позиції та доповнює людське право у двох напрямках: насамперед, Божий закон урегулює внутрішні дії та наміри людини, а людський закон може врегулювати тільки зовнішні дії; також людський закон не здатний покарати все зло, оскільки тоді він не був би здатен творити добрі речі, необхідні для загального блага спільноти, а Божий закон повчає, що жодне зло не уникне покарання.

Божий закон охоплює і Старий, і Новий заповіти. Одкровення Божого закону створено в часи Мойсея, щоб показати людині безпорадність її власного мислення та слабкість її волі, а також щоб запобігти повному затемненню природного закону. Усі моральні приписи Старого заповіту стосуються природного закону, хоча деякі з них людський розум пізнає безпосередньо, інші – лише завдяки навчанню, а деяких навчає сам Бог. Десять заповідей створено з огляду на людську спільноту під керуванням Бога. Дві речі необхідні для блага спільноти: перша – відповідні стосунки з головою спільноти, друга – відповідні стосунки з іншими членами спільноти. Добрі стосунки окремого неподільного з його ближнім іноді мають загальну природу, іноді стосуються окремих обставин. Такими обставинами є обставини повинності (*obligatio*), як-от стосунки дитини та її батьків. Але батьки, зазначає Тома, не мають повинних стосунків щодо своїх дітей, оскільки діти – частина батьків, і батьки піклуються про них без окремих вказівок. Про це ж говорить Аристотель у “Нікомаховій етиці”.

Улаштування Десяти заповідей співзвучне з кінцевою метою людини, оскільки такою метою є Бог. Гріхи, які людина чинить, важчі від словесних, а ті – важчі від думок. Декалог не містить усіх моральних законів, хоча й базується на законі розуму. Моральні закони, що висновують свою силу із закону розуму, поділяють на три класи. Перший клас охоплює загальні закони, що їх чітко та точно розуміють, тому їх не потрібно додатково пояснювати: до них належать закони про любов до Бога та ближнього. Другий клас містить закони, які можуть бути відомі пересічній людині, однак через випадкову хибність людського судження вимагають додаткового тлумачення. До третього класу моральних законів входять ті, що відомі лише

освіченим, і вони формують доповнення до Декалогу та їх передано людям через Мойсея [3].

Новий закон, який є кульмінацією та безпосередньою підготовкою до Божого царства, прийшов пізніше в історію людства, ніж Старий закон, однак його призначення не відрізняється від призначення Старого. Старий закон є законом початковим, а Новий – досконалішим, оскільки Старий урегульовує зовнішню справедливість, а Новий – внутрішні дії людини. Тобто один дисциплінує руку, інший – дух. Старий закон збудовано на страхові та покаранні, Новий – закон любові. Старий закон було написано на кам'яних таблицях, Новий – у людських серцях. Відповідно, Новий закон зіставляють зі Старим як досконале з недосконалим. Зрозуміло, що Новий закон органічно виник із Старого, як повчає Августин та Златоуст, і цього дотримується Тома.

Людське життя керується кількома порядками прав та законів, які надбудовуються один над одним і провадять людину до її кінцевої мети. Ці різні порядки законів частково залежать один від одного. Вічний закон, природний закон та Божий закон походять від Бога, а людський закон створила людина. Вічний закон, природний закон та людський закон перебувають на одній неперервній лінії, оскільки природний закон є результатом загального Божого закону, а людський закон – висновком та виокремленням із природного закону. Божий та природний закони ніколи не можуть зазнати послаблення від людського й погодженого законів, бо вони вищі над ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Bowlin J.* Contingency and fortune in Aquinas's Ethics. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999.
2. *Copelston F.* A history of philosophy. Medieval philosophy: Augustine to Scotus. Westminster: Newman Press, 1950.
3. *Gilson E.* The christian philosophy of St. Thomas Aquinas. – New York, 1966.
4. *Jaffa Harry.* Thomism and Aristotelianism. Westport, 1979.
5. *Summa Theologiae / S. Thomae Aquinatis.* Opera Omnia. Iussu impensaue Leonis XIII, P.M. edita. Vol. VI-XII. Rome, 1918–1930.
6. *Meyer H.* The philosophy of St. Thomas Aquinas. St. Louis-London, 1944.
7. *Содомора П.* Терміносистема Святого Томи з Аквіну. Львів: Сполом, 2010.

LAW, RIGHT AND JUSTICE IN TEXTS OF SAINT THOMAS AQUINAS (BASED ON “SUMMA THEOLOGIAE”)

Pavlo Sodomora

*Lviv Danylo Halytskyj National Medical University,
Pekarska str., 69, Lviv, 79010, Ukraine,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

The article deals with key terms of St. Thomas – natural and conventional law (*ius naturale – ius positivum*). The question is about the difference between these notions, as well as philosopher explains them. The sources of thomistic theory about two kinds of law are given here. In addition to this other notions that are connected with the notion of law: morality, virtue, and justice are considered here. The problem of synonyms is observed here as well some terms in St. Thomas' texts

are used with synonymous meaning. The teaching of Aristotle on this subject is compared with St. Thomas' doctrine. Their common and diverse features are observed as well. Different kinds of law that derive from natural and conventional law are observed in the article as well.

Key words: law, right, justice, natural law, conventional law, virtue, habit.

ЗАКОН, ПРАВО И СПРАВЕДЛИВОСТЬ В ТЕКСТАХ СВ. ТОМЫ АКВИНСКОГО (НА МАТЕРИАЛЕ "СУММЫ ТЕОЛОГИИ")

Павло Содомора

*Львовский национальный медицинский университет имени Данила Галицкого,
ул. Пекарская, 69., г. Львов, 79010, Украина,
e-mail: sodomora@yahoo.com*

Поставлена проблема ключевых терминов Св. Томы Аквинского – природный и позитивный закон (*ius naturale – ius positivum*). Обговариваются отличия между понятиями, как их преподает философ. Подаются истоки томистической теории о двух видах закона. Рассмотрены понятия, логически связанные с понятием закона – моральность, добродетель, справедливость. Говорится о проблеме синонимии в терминологии, поскольку в текстах Томы некоторые термины перекрещиваются. Сравнивается учение Аристотеля с доктриной Томы: обговариваются их одинаковые и различные характеристики. Обговариваются различные виды законов, подходящие от природного и позитивного.

Ключевые слова: закон, право, справедливость, природный закон, позитивный закон, добродетель, габитус.

Стаття надійшла до редколегії 14.10.2010

Прийнята до друку 25.10.2010